

UOT: 94(479.25)18/19:28-72

İRƏVAN QUBERNİYASINDA MƏSCİDLƏR, DİN XADİMLƏRİ VƏ
ONLARIN FƏALİYYƏTİ HAQQINDA (XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISI VƏ XX
ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ)

©2026

ELÇİN QARAYEV*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0001-6778-715X; email: elchin_garayev@mail.ru
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2026.1.84>

Xülasə:

Bu məqalədə XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasında fəaliyyət göstərən məscidlər, din xadimləri və onların çoxşaxəli fəaliyyəti kompleks şəkildə araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi bölgədə dini institutların sosial, mədəni və maarifləndirici rolunu müəyyənləşdirməkdir. Məqalədə məscidlərin yalnız ibadət məkanı kimi deyil, eyni zamanda təhsil və ictimai həyatın mühüm mərkəzləri kimi çıxış etdiyi əsaslandırılır. Araşdırmada məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən mədrəsə və dini məktəblərin, müəllim heyəti və şagirdlərin sayı arxiv materialları və statistik göstəricilər əsasında təhlil edilir. Din xadimlərinin, mollaların, axundların və digər dini rəhbərlərin maarifləndirmə prosesində rolu, onların əhali arasında dini biliklərin yayılmasına və savadlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsinə təsiri xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Bununla yanaşı, məqalədə müxtəlif illər üzrə mədrəsə və dini məktəblərin sayı, bu müəssisələrdə təhsil alanların statistik göstəriciləri müqayisəli şəkildə təqdim olunur, şiə və sünni dini təhsil ocaqlarının fəaliyyəti ayrıca nəzərdən keçirilir. Tədqiqat nəticəsində İrəvan quberniyasında dini təhsil sisteminin vəziyyəti, inkişaf meyilləri və cəmiyyətin intellektual həyatına təsiri ümumiləşdirilir. Məqalə arxiv sənədləri, “icmal” dəftərləri və dövrün rəsmi hesabat materialları əsasında hazırlanmışdır və regionun sosial-dini tarixinin öyrənilməsinə töhfə verir.

Açar sözlər: Məscid, din xadimləri, Şeyx-ül-islam, Müfti, qazi, molla, mədrəsə, məktəb

MOSQUES, RELIGIOUS FIGURES, AND THEIR ACTIVITIES IN THE
IREVAN GOVERNORATE (IN THE SECOND HALF OF THE 19TH
CENTURY AND THE EARLY 20TH CENTURY)

©2026

ELCHIN GARAYEV*

*A.A.Bakikhanov Institute of History and Etnology, ANAS
ORCID: 0000-0001-6778-715X; email: elchin_garayev@mail.ru

Abstract:

This article provides a comprehensive study of mosques, religious figures, and their multifaceted activities in the Irevan Governorate in the second half of the 19th and the early 20th centuries. The main objective of the research is to identify the social, cultural, and educational role of religious institutions in the region. The article demonstrates that mosques functioned not only as places of worship but also as important centers of education and public life. Based on archival materials and statistical data, the study analyzes madrasas and religious schools operating under the auspices of mosques, as well as the number of teachers and students. Particular attention is paid to the role of religious figures-mullahs, akhunds, and other spiritual leaders in the process of enlightenment, their influence on the dissemination of religious knowledge among the population, and their contribution to improving literacy levels. In addition, the article presents a comparative analysis of the number of madrasas and religious schools across different years and separately examines the activities of Shiite and Sunni religious educational institutions. The study summarizes the state of the religious education system in the Irevan Governorate, its development trends, and its impact on the intellectual life of society. The article is based on archival documents, "icmal" registers, and official reports of the period, and contributes to the study of the socio-religious history of the region.

Keywords: Mosque, religious figures, Shaykh al-Islam, Mufti, kadi, mullah, madrasa, school

МЕЧЕТИ, РЕЛИГИОЗНЫЕ ДЕЯТЕЛИ И ИХ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В
ЭРИВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)

©2026

ЭЛЬЧИН ГАРАЕВ*

*Институт Истории и Этнологии им. А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0001-6778-715X; email: elchin_garayev@mail.ru

Резюме:

В статье комплексно рассматриваются мечети, религиозные деятели и их многоаспектная деятельность в Эриванской губернии во второй половине XIX – начале XX века. Основная цель исследования определить социальную, культурную и образовательную роль религиозных институтов в регионе. Автор показывает, что мечети выступали не только как места молитвы, но и как важные центры образования и общественной жизни. В работе анализируются медресе и религиозные школы, действовавшие при мечетях, а также количество преподавателей и учащихся на основе архивных источников и статистических данных. Особое внимание уделено роли духовенства – мулл, ахундов и других религиозных наставников в процессе просвещения населения, распространении религиозных знаний и повышении уровня

грамотности. Кроме того, представлено сравнительное рассмотрение количества медресе и религиозных школ в разные годы, а также статистические показатели учащихся, с отдельным анализом деятельности шиитских и суннитских образовательных учреждений. По результатам исследования обобщается состояние системы религиозного образования в Эриванской губернии, выявляются тенденции её развития и влияние на интеллектуальную жизнь общества. Работа подготовлена на основе архивных документов, «икмал» книг и официальных отчетов того времени и вносит значительный вклад в изучение социально-религиозной истории региона.

Ключевые слова: мечеть, религиозные деятели, шейх-уль-ислам, муфтий, кази, мулла, медресе, школа

İrəvan quberniyasında məscidlər

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyası Cənubi Qafqazın mühüm inzibati-ərazi vahidlərindən biri olmuşdur. 1849-cu il iyunun 9-da yaradılan və 1850-ci il yanvarın 1-dən fəaliyyət göstərən bu quberniya Rusiya imperiyasının tərkibində olmuş və əhalisinin mühüm hissəsini müsəlman Azərbaycan türkləri təşkil etmişdir.¹ Qeyd etmək lazımdır ki, tarixən müsəlman icmalarının əsas dini ibadət və mənəvi mərkəzləri məscidlər olmuşdur. Məscidlər yalnız namaz qılınan məkan deyil, həm də dini maarifləndirmə, ictimai həmrəylik, xeyriyyəçilik və hüquqi-mənəvi məsələlərin müzakirə olunduğu mühüm ictimai-dini təsisat vəzifələrini yerinə yetirmişdir.

Tədqiqatın məqsədi XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasında fəaliyyət göstərən məscidlərin sayı, hüquqi statusu, sosial funksiyaları və onların bölgənin ictimai həyatındakı rolunu araşdırmaqdır.

XIX əsrdə Cənubi Qafqazın, o cümlədən İrəvan quberniyası ərazisinin Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilməsindən sonra müsəlman dini təsisatlarının fəaliyyəti imperiya qanunvericiliyi çərçivəsində tənzimlənməyə başlanmışdır. Çar hökuməti məscidlərin, dini ruhanilərin və vəqf əmlakının fəaliyyətini nəzarət altına almaq məqsədilə xüsusi hüquqi aktlar qəbul etmiş, dini idarəetməni mərkəzləşdirmiş və ruhanilərin təyinatı, qeydiyyatı və fəaliyyətinə inzibati nəzarət mexanizmi tətbiq etmişdir. Bu siyasət nəticəsində məscidlər öz ənənəvi dini vəzifələrini davam etdirsələr də, onların fəaliyyəti dövlət nəzarəti altında həyata keçirilmiş, dini qurumların hüquqi statusu və səlahiyyətləri imperiya qanunvericiliyi ilə müəyyənləşdirilmişdir.²

¹ Полное собрание законов Российской империи, т. XXIV, СПб, 1850, с.312; Elçin Qarayev. Qərbi Azərbaycan XIX yüzilliyin ikinci yarısı – XX yüzilliyin əvvəllərində (İrəvan quberniyasının materialları əsasında). Bakı, “Füyüzad”. 2024, s.121-145.

² Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., часть 2, Москва-Ленинград, Издательство Академии наук СССР. 1937, с.364-368; Семен Эсадзе. Историческая записка об управлении Кавказском, т.2. Тифлис, Типография Гуттениерг. 1907, с.162.

İrəvan quberniyasında yüzrlərlə irili-xırdalı məscid fəaliyyət göstərmişdir. Lakin Rusiya imperiyasının bölgəni işğal etməsindən sonra məscidlərin bir hissəsi ciddi zərər görmüş, bəzilərinin isə təyinatı dəyişdirilmişdir. İşğal dövründə həyata keçirilən inzibati və dini siyasət nəticəsində bir sıra məscidlər ya bağlanmış, ya da qeyri-dini məqsədlər üçün istifadə olunmuşdur. Məsələn, İrəvan qalasında yerləşən və 1725-ci ildə Osmanlı hakimi Rəcəb paşa tərəfindən inşa etdirilmiş məscid Rusiya işğalından sonra pravoslav kilsəsinə çevrilmişdir. Həmçinin, İrəvanda Hüseynqulu xanın hakimiyyəti dövründə tikilmiş və Qacar şahzadəsi Abbas Mirzənin şərəfinə adlandırılmış Abbas Mirzə məscidi də işğaldan sonra rus hakimiyyəti tərəfindən silah anbarı kimi istifadə edilmişdir.³

İrəvan quberniyasında fəaliyyət göstərən məscidlərin sayı, onlara rəhbərlik edən mollalar barədə mənbələrdə kifayət qədər zəngin məlumatlar mövcuddur. Bu məlumatlar həm rəsmi statistik toplularda, həm də dini idarələrin hesabatlarında öz əksini tapmışdır. Xüsusilə Qafqaz şeyxülislamının – Axund Əhməd Hüseynzadənin (Salyani) (1812-1887) və Həsən Tahirzadənin (1885-1894) Cənubi Qafqaza, o cümlədən İrəvan quberniyasına etdikləri səfərlər zamanı tərtib etdikləri hesabatlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin sənədlərdə bölgədəki dini təsisatların vəziyyəti, məscidlərin sayı, ruhanilərin fəaliyyəti və dini təhsil ocaqları haqqında dəyərli faktlar yer almışdır. Şeyx-ül-islam Axund Əhməd Hüseynzadənin hesabatında məscidlərin ümumi sayı konkret şəkildə göstərilmişdir. Şeyx-ül-islam Həsən Tahirzadə isə öz hesabatında həm məscidlərin sayını, həm də dini icmaların və həmin icmalara hökumət tərəfindən təsdiq edilmiş mollaların sayını ayrıca qeyd etmişdir.

Axund Əhməd Hüseynzadə (Salyani) Qafqaz Şeyx-ül-islamı kimi fəaliyyət göstərdiyi dövrdə (1873-1884) hesabatında mühüm statistik məlumatlar təqdim etmişdir. Şeyx-ül-islam Axund Əhməd Hüseynzadənin hesabatında yalnız məscidlərin ümumi sayı göstərilmiş, dini icmalar haqqında ayrıca məlumat verilməmişdir. O, 1879-cu ildə İrəvan quberniyasında olarkən ayrı-ayrı qəzalar üzrə fəaliyyət göstərən məscidlərin sayı barədə maraqlı və əhəmiyyətli faktlar qeyd etmişdir. Şeyx-ül-islamın hesabatına əsasən, qəzalar üzrə məscidlərin sayı aşağıdakı kimi olmuşdur: İrəvan qəzasında – 32 məscid; Naxçıvan qəzasında – 53 məscid; Ordubad pristavlığında – 28 məscid; Şərur-Dərələyəz qəzasında – 61 məscid; Üçmüəzzin qəzasında – 37 məscid; Yenibəyazid qəzasında – 36 məscid. Beləliklə, şeyx-ül-islamın təqdim etdiyi rəsmi məlumata görə, ümumilikdə İrəvan quberniyasında 247 məscid fəaliyyət göstərmişdir⁴.

³ Август фон Гаксгаузен. **Закавказский край**, СПб. 1857, с.230; **Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа**, выпуск 4, Тифлис, 1884, с.8; Elçin Qarayev. **Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu –XIX yüzilliyin ortalarında**, Bakı, Mütərcim. 2016, s.433.

⁴ **Отчет по ревизии действий Шинитских Губернских Меджлисов и уездных казиев Закавказским Шейх-ул-Исламом (Шейх-ул-ислам Гусейнзаде)**. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA). F.№290, iş.№1, iş. №224, v.164 arxa, v.165, v.165 arxa, v.166 arxa, 167.

1888-ci ilin iyul-avqust aylarında İrəvan quberniyasında səfərdə olan digər şeyx-ül-islam Mirzə Həsən Tahirzadə (1885-1894) məscidlər barədə daha maraqlı və əhatəli məlumat təqdim etmişdir. Onun hesabatından aydın olur ki, şeyxülislam quberniyanın qəzalarında mövcud olan məscidlərin fəaliyyəti ilə kifayətlənməmiş, hətta məscidi olmayan kəndlərin əhalisinə məscid tikilməsi barədə göstərişlər vermişdir. Bununla yanaşı, o, öz hesabatında İrəvan quberniyasının şəhər və qəzalarında mövcud olan məscidlər, dini icmalar və onların sayı haqqında da geniş məlumat vermişdir. Qəzalar üzrə məscidlərin və dini icmalara məxsus məscidlərin sayı aşağıdakı kimi olmuşdur: Yenibəyazid qəzası – 2 məscid, 14 dini icmaya məxsus məscidlər; Ordubad pristavlığı – 42 məscid, 13 dini icmaya məxsus məscidlər; Naxçıvan qəzası – 50 məscid, 25 dini icmaya məxsus məscidlər; Şərur-Dərələyəz qəzası – 48 məscid, 43 dini icmaya məxsus məscidlər; Sürməli qəzası – 25 məscid, 31 dini icmaya məxsus məscidlər; Üçmüəzzin qəzası – 24 məscid, 25 dini icmaya məxsus məscidlər; Aleksandropol qəzası – 5 dini icmaya məxsus məscidlər; İrəvan qəzası – 32 məscid, 62 dini icmaya məxsus məscidlər. Beləliklə, Şeyx-ül-islamın təqdim etdiyi rəsmi məlumata əsasən, İrəvan quberniyasında ümumilikdə irili-xırdalı 450 məscid fəaliyyət göstərmişdir.⁵

Digər arxiv sənədlərinə əsasən, 1888-ci ildə İrəvan quberniyasında məscidlərin sayı ilə bağlı fərqli rəqəmlər göstərilmişdir. 1888-ci ilə aid məlumata görə, quberniya ərazisində 210 məscid, həmçinin 193 dini icmaya məxsus məscid mövcud olmuşdur. Beləliklə, ümumilikdə İrəvan quberniyasında irili-xırdalı 403 məscid qeydə alınmışdır.⁶

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən rəqəmlərin fərqliliyi ilə bağlı səbəb ondadır ki, Həsən Tahirzadə İrəvan quberniyasında olarkən bəzi kəndlərdə məscidlərin olmamasına şəxsən şahid olmuş və onun göstərişi ilə həmin kəndlərdə məscidlər tikilmişdir. Ehtimal olunur ki, bu yeni məscidlər sonradan hesabatlara daxil edilmişdir. Onun hesabatı XIX əsrin 90-cı illərin əvvəllərində hazırlanmışdır.

Lakin İrəvan quberniyasında məscidlərin sayı ilə bağlı fərqli məlumatlar XX əsrin əvvəllərinə aid sənədlərdə də öz əksini tapmışdır. Belə ki, 1902-ci il məlumatına görə quberniyada 310, 1913-cü il məlumatına görə isə 286 məscid qeydə alınmışdır⁷. Ehtimal etmək olar ki, məscidlərin sayı ilə bağlı ziddiyyətli məlumatlar

⁵ **Отчет о последствиях произведенной Закавказским Шейх-ул-Исламом в 1888 и 1889 годах ревизии подведомственных Духовному Правлению духовно-мусульманских учреждений и приходов Шиитской секты Закавказского края.** Gürcüstan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (GRDTA). F.№13, siy.№15, iş №3482, v.5-v.83.

⁶ **Общая ведомость по губерниям. О числе мечетей, приходов с показаниям в них числа дымов и душ обоого пола, о моллах метрических сведениях и о духовных училищах за 1888 год.** Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA). F.12, siy.№7, iş 3544, v.507.

⁷ **Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, Эриван. 1902, с.120-121; Список молетвенных зданий и духовенства шиитского учения в Закавказском крае за 1913 г.** ARDTA. F.№290, siy.№2, iş №3538, v.176.

düzgün siyahıyaalmanın aparılmaması ilə bağlı olmuşdur. Bəzən kiçik məscidlər siyahıya daxil edilmirdi.

Yuxarıda göstərilən məscidlər yalnız şiə məscidlərinin sayını əhatə edir. Arxiv materiallarına görə, İrəvan quberniyasında az da olsa sünni təriqətinə məxsus məscidlər də mövcud olmuşdur. Məsələn, 1881-ci ilin məlumatına görə irili-xırdalı 6, 1890-cı ildə 15 (2 məscid, 13 dini icmaya məxsus məscid), 1900-cü ildə 18 (8 məscid, 10 dini icmaya məxsus məscid), 1901-ci ildə 10 (bu məlumatda İrəvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında fəaliyyət göstərən sünni icmasına məxsus məscidlərin sayı göstərilməyib – E.Q.), 1902-ci ildə 19, 1911-ci ildə isə 14 sünni icmasına məxsus məscid qeydə alınmışdır.⁸

Məscid mollaları və onların fəaliyyəti

Məscidlərə təyin olunan ruhanilər Quberniya Şiə və Sünni Ruhani İdarəsinin təyinatı ilə yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən seçilirdi. Onların bir qismi yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən təsdiqlənir və dövlət büdcəsindən maaş alırdı, digər qismi isə heç bir məvacib almadan fəaliyyət göstərirdi. Şeyx-ül-islamırlar Əhməd Hüseynzadə və Mirzə Həsən Tahirzadə öz hesabatlarında qəzalar üzrə ayrı-ayrı icmalara məxsus məscid mollaları haqqında maraqlı və ətraflı məlumatlar təqdim etmişlər. Məsələn, Əhməd Hüseynzadə hesabatında qeyd edirdi ki, İrəvan qəzasında 43, Şərur-Dərələyəz qəzasında 43, Naxçıvan qəzasında 40, Ordubad pristavlığında 16, Üçmüəzzin qəzasında 35, Yenibəyazid qəzasında isə 18 təsdiq edilmiş molla fəaliyyət göstərirdi.⁹

Mirzə Həsən Tahirzadə isə öz hesabatında yalnız təsdiq edilmiş mollaların sayını deyil, eyni zamanda onlardan neçəsinin şəhadətnaməsi olmasını göstərmişdir. Bu baxımdan onun təqdim etdiyi məlumatlar xüsusilə diqqətəlayiqdir. Hesabatda ayrı-ayrı qəza və şəhər üzrə təsdiq edilmiş mollaların sayı belə göstərilirdi: Yenibəyazid qəzasında 12 (cəmi 8 nəfər bu ada layiq görülərək şəhadətnamə almışdır), Ordubad şəhərində 12 (cəmi 4 nəfər bu ada layiq görülərək şəhadətnamə almışdır), Naxçıvan qəzasında 17 (cəmi 6 nəfər bu ada layiq görülərək şəhadətnamə almışdır), Şərur-Dərələyəz qəzasında 43 (cəmi 23 nəfər bu ada layiq görülərək

⁸ Ведомость о числе Суннитских мечетей, духовное лица, о количестве вакуффов, получаемых с них доходов, о числе мусульманских училище, учащихся в них и учащихся Закавказском крае. ARDTA. F.№291, siy.№1, iş 372, v.44 arxa.; Ведомость о числе приходов, мечетей, молла, дымов и населения обоого пола по Суннитскому Учению Закавказской краю за 1890 год. ARDTA. F.№291, siy.№1, iş№1179, v.16 arx., v.17; Ведомость о числе приходов, мечетей, молла по Суннитскому Учению в Закавказском крае за 1900 год. ARDTA. F.№291, siy.№1, iş №3041, v.55; Ведомость о числе приходов, мечетей, молла по Суннитскому Учению Закавказского края. ARDTA. F.№291, siy.№1, iş№3194, v.61; Ведомость о числе приходов, мечетей, молла по Суннитскому Учению Закавказском крае за 1902 года. ARDTA. F.№291, siy.№1, iş№3324, v.65; Ведомость о числе Суннитских мечетских приходов, состоящих по уездах Эриванской губернии. ARDTA. F.№291, siy.№2, iş №4357, v.10, v.10 arxa.

⁹ ARDTA. F. №290, siy. №1, i. №224, v.164arx, v.165, v.165arx, v.166, v.166arx, v.167.

şəhadətnamə almışdır), Sürməli qəzasında 15 (cəmi 8 nəfər bu ada layiq görülərək şəhadətnamə almışdır), Üçmüəzzin qəzasında 15 (cəmi 6 nəfər bu ada layiq görülərək şəhadətnamə almışdır), Aleksandropol qəzasında 1 (cəmi 1 nəfər bu ada layiq görülərək şəhadətnamə almışdır), İrəvan qəzasında isə 34 nəfər (cəmi 18 nəfər bu ada layiq görülərək şəhadətnamə almışdır).¹⁰

İrəvan quberniyasında, adətən, hər bir məscid üçün bir molla təyin olunurdu. Lakin iri məscidlərdə – “Cümə məscidləri”ndə baş molla olmaqla yanaşı, bir neçə molla fəaliyyət göstərə bilirdi. Bu halda, təxminən hər 150-200 evə bir molla düşürdü. Təsdiq edilmiş mollalar nə hökumətdən, nə də yerli əhalidən hər hansı məvacib və ya mükafat almırdılar. Onların məvacibi məscidin öz gəlirləri hesabına ödənilirdi.¹¹ Lakin bəzi baş mollalar dövlət büdcəsindən məvacib alırdılar. H. Tahirzadənin hesabatına görə, Ordubad pristavlığının qazisi, Naxçıvan qəzasının qazisi, Şərur-Dərələyəz qəzasının qazisi, Üçmüəzzin qəzasının qazisi, eləcə də İrəvan qəzasının qazisi (eyni zamanda Quberniya Məclisinin sədri) xəzinədən müəyyən edilmiş miqdarda maaş alırdılar. Məscid mollalarından başqa İrəvan quberniyasında dini təhsil almış şəxslər çox idi. Şeyx-ül-islam Mirzə Həsən Tahirzadə öz hesabatında yazırdı ki, quberniyada məscidlərdə boş qalmış yerləri tutacaq mollalar olsa da, lakin onlar dini xidmətdə çalışmaq istəmirdilər.¹²

1872-ci il aprelin 5-də çar II Aleksandrın fərmanı ilə “Zaqafqaziya Şiə və Sünni Məzhəbləri Müsəlman Ruhani İdarəsi haqqında” təsdiq edilmiş “Əsasnamə”yə əsasən, məscid mollaları və ruhani rütbəsinə qəbul olunmaq istəyən şəxslər həmin rütbəyə uyğun biliklər üzrə xüsusi imtahan verməli və imtahanı uğurla başa vurduqlarını təsdiq edən şəhadətnamə almalı idilər. Bu həm şiə, həm də sünni məzhəbində olan mollalara aid idi. İmtahanın keçirilmə qaydası və şərtlərinin müəyyən edilməsi isə Qafqaz Canişinin ixtiyarına verilmişdi. Bu əsasda, 1873-cü il iyulun 11-də canişin Böyük Knyaz Mixail Nikolayeviç (1862-1882) tərəfindən “Müsəlman ruhani təbəqəsinə qəbul olunmaq üçün imtahanın keçirilməsi qaydası haqqında Təlimat” təsdiq edilmişdir.¹³ Bu Təlimata əsasən, müsəlmanlar hər hansı ruhani rütbəni əldə etmək istədikləri halda, İslam ilahiyyəti və şəriət qanunvericiliyi sahəsində müvafiq biliklərə malik olmalı idilər.

Molla elmi dərəcəsinə uyğun olaraq “Əməli-meyyit” (ölülər üçün dini mərasimləri icra edən), Müəzzin (azan verən), Mərsiyəxan (matəm mərasimlərində mərsiyə oxuyan), Müəllim (dini müəllim) və İmam (ibadətə rəhbərlik edən) kimi rütbələr üzrə imtahanlar namizədlərin daimi yaşadıqları ərazilərdə fəaliyyət göstərən məclislər tərəfindən keçirilirdi. Əfəndi və ya axund elmi dərəcəsinə uyğun olan İmam-cümə, Xətib (və ya vaiz), Müəddris (mədrəsə müəllimi) və Qazi (şəriət hakimi) rütbələri üzrə imtahanlar isə ruhani idarələri tərəfindən təşkil edilirdi. Bu imtahanlarda Şeyx-ül-islam və ya Müfti iştirak edir, eyni zamanda Maarif dairəsinin

¹⁰ ARDTA. F. №13, siy. №15, i. №3482, v.12, v.23, v.34, v.44, v.49, v.54, v.63, v.67.

¹¹ Полное собрание законов Российской империи, т. XXIV. СПб, 1872, т.47, отдел 1, с.389.

¹² ARDTA. F. №13, siy. №15, i. №3482, v.9, v.32, v.43, v.50, v.53, v.65, v.67.

¹³ Esadze. Yenə orada, s.169.

başçısı tərəfindən təyin olunmuş, şərq dillərini bilən nümayəndə də prosesə cəlb olunurdu.¹⁴

Bu imtahanlar məscidlərdə, yaxud məscidlərin həyətlərində və meydanlarda, əsasən isə bayram günlərində təşkil olunurdu ki, ibadətdən sonra camaat da imtahan prosesində iştirak edə bilsin. İmtahanın nəticələri yerindəcə protokollaşdırılır, həmin protokol imtahanı keçirən bütün şəxslər, eləcə də iştirak edən müsəlmanlar arasından seçilən hörmətli şəxslər tərəfindən imzalanırdı.¹⁵

İrəvanda Şiə Ruhani İdarəsinin imtahanları şəhərin baş məscidi olan Göy məsciddə keçirilirdi. İmtahan prosesində Quberniya Şiə Ruhani İdarəsinin sədri, idarənin üzvləri və katibi, İrəvan qubernatorunun təyinatı ilə müəyyən edilmiş deputat, həmçinin İrəvan şəhərindən üç nəfər fəxri şəxs iştirak edirdi.¹⁶

İrəvan quberniyası Sünni Ruhani İdarəsinin imtahanları isə Tiflis şəhərində keçirilirdi. Bu imtahanlarda şəxsən Cənubi Qafqaz Sünni Ruhani İdarəsinin müftisi, idarənin üzvləri və katibi, həmçinin Tiflis qubernatoru tərəfindən təyin olunmuş, şərq dillərini bilən mütəxəssis iştirak edirdi.¹⁷

Ruhani rütbələr üzrə imtahanlar ruhani idarələri tərəfindən hazırlanmış və Baş İdarə tərəfindən təsdiq edilmiş proqramlar əsasında keçirilirdi. Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının Şiə və Sünni Ruhani İdarələrində vəzifə tutmaq hüququ verən ruhani adlar və elmi dərəcələr əldə etmək istəyən şəxslər üçün imtahan proqramı isə 5 mart 1876-cı ildə Qafqaz canişini tərəfindən təsdiq olunmuşdur.¹⁸

Ruhaniliyin müxtəlif dərəcələrini əldə edən şəxslər aşağıdakı sahələr üzrə biliklərə malik olmalı idilər: 1) Müəzzinin vəzifələri – azan və iqamənin mətnlərini dini-elmi mənbələrdə göstərilən qaydalara uyğun şəkildə düzgün tələffüz etmək; 2) “Əməli-meyyit” vəzifələri – vəfat etmiş şəxsin yuyulması, kəfənlənməsi, cənazə namazının qılınması, təlqinin oxunması və dəfn mərasiminin dini qaydalara uyğun icrasını bilmək; 3) Müəllimlik vəzifələri – tatar və fars dillərində savadlı olmaq, xəttatlıq bacarıqlarına yiyələnmək, bu dillərdə oxunan mətnləri izah edə bilmək, hesab aparmaq, şagirdlərə ilkin savad öyrətmək və Qurani-Kərimi düzgün tələffüzlə oxumaq; 4) Məscid mollaşının ibadət vəzifələri – namaz qaydalarını, duaları və digər ibadət mərasimlərini mənimsəmək, cümə və dini bayram günlərində ibadətləri düzgün icra etmək, həmçinin nikah və talaq qaydalarının əsaslarını, qan və süd

¹⁴Представлении Эриванского Губернского Меджлиса об испытании и аттестатизации духовных лиц на духовные должности. ARDTA. F.№290, siy.№1, iş 458, v.33; О возведении лиц духовенья звания, по Эриванский губернии. ARDTA. F.№290, siy.№1, iş №511, v.2; ARDTA. F.№290, siy.№2, i.№2092, v.2, v.2arxa; О выдаче аттестатов по Эриванской губернии, 1917. ARDTA. F.№290, siy.№2, iş 3813, v.2, v.2 arxa; О выдать духовным лицам по Эриванской губернии установленных аттестатов. ARDTA. Fond 290, siy.№2, iş 2157, v.2, v.2 arxa.

¹⁵ Esadze. Yenə orada, s.170.

¹⁶ ARDTA. F.290, siy. №2, i. №2157, v.2, v. arx.

¹⁷ ARDTA. F.290, siy. №2, i. №3813, v. 2 arx.

¹⁸Духовные Правления мусульман Закавказья в Российской империи (XIX – начало XX в.). Составитель, автор предисловия и примечаний А.А.Ганич. Москва, Издательский дом Марджани. 2013 г., с.192-197.

qohumluğu dərəcələrini bilmək, eləcə də icmaya dair hesabatların aparılması üçün tatar dilində kargüzarlıq bacarığına malik olmaq. Əgər imtahanda iştirak etmək istəyən şəxslərdən hər hansı biri yalnız müəyyən bir vəzifə – məsələn, müəzzin, “əməli-meyyit” icraçısı və ya müəllim kimi fəaliyyət göstərmək üçün icazə almaq istədiyini bildirər və məscid mollası olmaq hüququnu əldə etməyə can atmazdysa, bu halda o, yalnız seçdiyi vəzifə üzrə tələb olunan, yuxarıda 1-ci, 2-ci və 3-cü bəndlərdə göstərilən sahələr üzrə imtahana cəlb olunurdu.¹⁹

İmtahan proqramı təsdiq edildikdən sonra qəzalar üzrə ayrı-ayrı ruhanilərin imtahanları keçirilmişdir. Arxiv materiallarında imtahan prosesi haqqında kifayət qədər məlumat mövcuddur. Məsələn, quberniya üzrə şiə məzhəbi üzrə keçirilən imtahanlarda 1886-cı ildə Sürməli qəzasının Yaycı kənd sakini Molla Məhəmməd Haşım oğlu icma mollası, 1887-ci ildə Naxçıvan şəhər sakini Mirzə Məhəmməd Mirzə Həsənəli oğlu Qoçalıbəyov müəllim, 1899-cu ildə Naxçıvan qəzasının Qıvrax kənd sakini Molla Əli Qənizadə icma mollası, eyni ildə İğdır kənd sakini Molla Əlirza Məhəmmədsadiq oğlu icma mollası və Şaxtaxtlı kənd sakini Molla İsmayıl Kərbalay Rza oğlu Lələyev icma mollası rütbələrinə layiq görülmüşlər. 1900-cü ildə İrəvan qəzasının Qəmərlı kənd sakini Hacı Mirzə Məhəmməd vəli Hacı Həsən oğlu müəllim, Naxçıvan qəzasının Xok kənd sakini Molla Məhəmməd Molla Əli oğlu və İrəvan şəhər sakini Molla Məhəmmədbağır Hacı Rəsul oğlu icma mollası, həmçinin İrəvan şəhər sakini Bağır Kərbalay Əsəd oğlu müəzzin rütbəsi almışdır. Bununla yanaşı, Naxçıvan qəzasının Xanağa kənd sakini Hacı Molla Əli Molla Məhəmməd oğlu və Naxçıvan şəhər sakini Molla Mahmud Molla Ələkbər oğlu mərsiyəxan, Qarabağlar kənd sakini Molla Ağaməhəmməd Gülməmməd oğlu və Nehrəm kənd sakini Molla Məhəmmədağı Molla Musa oğlu müvafiq dini rütbələrə layiq görülmüşlər. 1905-ci ildə Naxçıvan qəzasının Xaçapara kənd sakini Molla Həsən Molla Ağa oğlu müəzzin, əməli-meyyit və müəllim, 1916-cı ildə Şərur-Dərələyəz qəzası sakini Molla Qasım Hüseyn oğlu, 1917-ci ildə isə eyni qəzanın sakini Məhəmmədmahmud Molla Mustafa oğlu əməli-meyyit rütbəsi almışdır. Quberniya üzrə sünni məzhəbi üzrə keçirilən imtahanlarda isə 1901-ci ildə Yenibəyazid qəzasının Yuxarı Məzrə kənd sakini Molla Əhməd Sadiq oğlu molla rütbəsinə layiq görülmüşdür.²⁰

Bu ada layiq görülmək üçün qazilər də imtahan verirdilər və onların imtahanı digər ruhani dərəcələrdən fərqlənirdi. Qazilərin imtahanında şəxsən Cənubi Qafqaz Şiə Dini İdarəsi də iştirak edirdi. Qazi vəzifəsinə namizədlər aşağıdakı sahələr üzrə imtahan verirdilər: 1) Ərəb dili ilə yanaşı, tatar və fars dillərini mükəmməl bilmək; 2) Müsəlman hüququnu (fiqh) və ilahiyyatı bütün sahələri üzrə müvafiq mətnlərlə birlikdə dərinlən mənimsəmək; xüsusilə qohumluq münasibətləri, nikah, mirasın bölüşdürülməsi, vəqflər, dini vəsiyyətlər və qazilərin

¹⁹ **ARDTA.** F.290, siy. №2, i.№.2157, v.2, v.2 arx.

²⁰ **ARDTA.** F.290, siy. №1, i.№458, v.35; **ARDTA.** F.290, siy. №2, i.№2092, v.2; **ARDTA.** F.290, siy.№2, i.№.2157, v.2, v.6, v.10; **ARDTA.** F.290, siy.№2, i.№.3813, v.2, v.4, v.12, v.19, v.25, v.27, v.27, v.27, v.29, v.31; **ARDTA.** F.290, siy.№2, i.№.3813; **ARDTA.** F.291, siy.№2, i.№.2997, v.2.

baxışına çıxarıla biləcək digər məsələlər üzrə zəruri biliklərə malik olmaq; 3) 5 aprel 1872-ci il tarixli Əsasnaməyə uyğun olaraq, müsəlmanların könüllü müraciəti əsasında işlərə baxmaq, onları araşdırmaq və şəriət hökmlərinə əsasən qərarlar qəbul etmək bacarığına sahib olmaq. Məsələn, 10 may 1886-cı ildə İrəvan şəhər sakini Molla Həsən Axund Ağaməhəmməd oğlu Qazızadə Cənubi Qafqaz Şiə Dini İdarəsinin iştirakı ilə imtahan vermişdir. Göstərilən bəndlər üzrə yüksək nəticə əldə edən Molla Həsən Axund Ağaməhəmməd oğlu Qazızadə axund vəzifəsinə layiq görülmüşdür.²¹

Qazilər və məscid mollalarının üzərinə böyük və məsuliyyətli vəzifələr düşürdü. Onlar dini işləri yerinə yetirməklə yanaşı, doğum və ölüm hadisələrinin qeydiyyatını aparır, kəbin və talaq məsələlərini tənzimləyir, eyni zamanda xalqın maariflənməsi ilə məşğul olurdular. Bu barədə arxiv materiallarında kifayət qədər geniş məlumat mövcuddur. Məsələn, İrəvan quberniya Şiə Məclisinin təqdim etdiyi məlumatlara əsasən, 1873-1878-ci illərdə İrəvan qəzasında doğum, ölüm, evlənmə və boşanma göstəriciləri aşağıdakı kimi olmuşdur: **1873-cü ildə** 63 kişi və 66 qadın anadan olmuş, 68 kişi və 101 qadın vəfat etmiş, 88 nəfər ailə qurmuş, 74 nəfər isə boşanmışdır; **1874-cü ildə** 38 kişi və 48 qadın anadan olmuş, 98 kişi və 72 qadın vəfat etmiş, 139 nəfər ailə qurmuş, 75 nəfər boşanmışdır; **1875-ci ildə** 56 kişi və 50 qadın anadan olmuş, 95 kişi və 69 qadın vəfat etmiş, 93 nəfər ailə qurmuş, 35 nəfər boşanmışdır; **1876-cı ildə** 228 kişi və 186 qadın anadan olmuş, 201 kişi və 153 qadın vəfat etmiş, 239 nəfər ailə qurmuş, 146 nəfər boşanmışdır; **1877-ci ildə** 160 kişi və 196 qadın anadan olmuş, 98 kişi və 101 qadın vəfat etmiş, 94 nəfər ailə qurmuş, 71 nəfər boşanmışdır; **1878-ci ildə** 206 kişi və 214 qadın anadan olmuş, 198 kişi və 220 qadın vəfat etmiş, 225 nəfər ailə qurmuş, 121 nəfər boşanmışdır.²²

Şəhur-Dərələyəz qazisinin təqdim etdiyi məlumatlara əsasən, 1877–1879-cu illərdə bölgənin demoqrafik göstəriciləri aşağıdakı kimi olmuşdur: **1877-ci ildə** 135 kişi və 135 qadın anadan olmuş, 121 kişi və 152 qadın vəfat etmiş, 21 nəfər ailə həyatı qurmuş, 5 nəfər isə boşanmışdır; **1878-ci ildə** 221 kişi və 112 qadın anadan olmuş, 131 kişi və 141 qadın vəfat etmiş, 40 nəfər ailə həyatı qurmuş, 17 nəfər isə boşanmışdır; **1879-cu ilin oktyabr ayına qədər** 131 kişi və 122 qadın anadan olmuş, 131 kişi və 99 qadın vəfat etmiş, 64 nəfər ailə həyatı qurmuş, 30 nəfər isə boşanmışdır.²³

Naxçıvan qəzasının qazisinin verdiyi məlumata əsasən, 1873-1879-cu illərdə qəzada doğum, ölüm, evlənmə və boşanma göstəriciləri aşağıdakı kimi olmuşdur: **1873-cü ildə** 322 kişi və 581 qadın anadan olmuş, 311 kişi və 315 qadın vəfat etmiş, 38 nəfər ailə həyatı qurmuş, 20 nəfər isə boşanmışdır; **1874-cü ildə** 316 kişi və 217 qadın anadan olmuş, 268 kişi və 112 qadın vəfat etmiş, 145 nəfər ailə həyatı qurmuş, 41 nəfər boşanmışdır; **1875-ci ildə** 349 kişi və 229 qadın anadan olmuş, 112 kişi və 121 qadın vəfat etmiş, 49 nəfər ailə həyatı qurmuş, 105 nəfər

²¹ ARDTA. F.№290, siy.№1, i.№458, v.33, v.33 arx.

²² Ведомость о движении дел в Эриванском Губернском Меджлис с 1873 по октябр 1879 года. ARDTA. F.№290, siy.№1, iş 224, v.197.

²³ ARDTA. F.290, siy.№1, i.№224, v.200.

boşanmışdır; **1876-cı ildə** 132 kişi və 94 qadın anadan olmuş, 149 kişi və 79 qadın vəfat etmiş, 319 nəfər ailə həyatı qurmuş, 98 nəfər boşanmışdır; **1877-ci ildə** 200 kişi və 180 qadın anadan olmuş, 180 kişi və 135 qadın vəfat etmiş, 432 nəfər ailə həyatı qurmuş, 86 nəfər boşanmışdır; **1878-ci ildə** 210 kişi və 180 qadın anadan olmuş, 170 kişi və 125 qadın vəfat etmiş, 459 nəfər ailə həyatı qurmuş, 140 nəfər boşanmışdır; **1879-cu ilin oktyabr ayına qədər** 260 kişi və 120 qadın anadan olmuş, 115 kişi və 95 qadın vəfat etmiş, 330 nəfər ailə həyatı qurmuş, 65 nəfər boşanmışdır.²⁴

Ordubad pristavlığının qazisinin verdiyi məlumata əsasən, 1875–1879-cu illərdə bölgədə doğum, ölüm, evlənmə və boşanma göstəriciləri aşağıdakı kimi olmuşdur: **1875-ci ildə** 210 kişi və 127 qadın anadan olmuş, 154 kişi və 95 qadın vəfat etmiş, 99 nəfər ailə həyatı qurmuş, 17 nəfər isə boşanmışdır; **1876-cı ildə** 260 kişi və 254 qadın anadan olmuş, 138 kişi və 139 qadın vəfat etmiş, 172 nəfər ailə həyatı qurmuş, 29 nəfər boşanmışdır; **1877-ci ildə** 262 kişi və 244 qadın anadan olmuş, 253 kişi və 246 qadın vəfat etmiş, 342 nəfər ailə həyatı qurmuş, 31 nəfər boşanmışdır; **1878-ci ildə** 259 kişi və 273 qadın anadan olmuş, 503 kişi və 383 qadın vəfat etmiş, 122 nəfər ailə həyatı qurmuş, 41 nəfər boşanmışdır; **1879-cu ilin oktyabr ayına qədər** bu göstəricilər üzrə məlumat qeydə alınmamışdır.²⁵

Üçmüəzzin qəzasının qazisinin verdiyi məlumata əsasən, 1875-1878-ci illərdə bölgədə doğum, ölüm, evlənmə və boşanma göstəriciləri aşağıdakı kimi olmuşdur: 1875-ci ildə 339 kişi və 266 qadın anadan olmuş, 310 kişi və 246 qadın vəfat etmiş, 194 nəfər ailə həyatı qurmuş, 42 nəfər isə boşanmışdır; **1876-cı ildə** 102 kişi və 91 qadın anadan olmuş, 71 kişi və 78 qadın vəfat etmiş, 73 nəfər ailə həyatı qurmuş, 67 nəfər boşanmışdır; **1877-ci ildə** 169 kişi və 213 qadın anadan olmuş, 193 kişi və 163 qadın vəfat etmiş, 147 nəfər ailə həyatı qurmuş, 127 nəfər boşanmışdır; **1878-ci ildə** 321 kişi və 251 qadın anadan olmuş, 366 kişi və 283 qadın vəfat etmiş, 215 nəfər ailə həyatı qurmuş, 72 nəfər boşanmışdır.²⁶

Yenibəyazid qəzasının qazisinin verdiyi məlumata əsasən, 1873-1879-cu illərdə qəzada doğum, ölüm, evlənmə və boşanma göstəriciləri aşağıdakı kimi olmuşdur: **1873-cü ildə** 211 kişi və 201 qadın anadan olmuş, 54 kişi və 58 qadın vəfat etmiş, 56 nəfər ailə həyatı qurmuş, 14 nəfər isə boşanmışdır; **1874-cü ildə** 182 kişi və 155 qadın anadan olmuş, 80 kişi və 60 qadın vəfat etmiş, 92 nəfər ailə həyatı qurmuş, 9 nəfər boşanmışdır; **1875-ci ildə** 111 kişi və 152 qadın anadan olmuş, 91 kişi və 52 qadın vəfat etmiş, 100 nəfər ailə həyatı qurmuş, 22 nəfər boşanmışdır; **1876-cı ildə** 110 kişi və 150 qadın anadan olmuş, 52 kişi və 41 qadın vəfat etmiş, 135 nəfər ailə həyatı qurmuş, 19 nəfər boşanmışdır; **1877-ci ildə** 89 kişi və 104 qadın anadan olmuş, 31 kişi və 52 qadın vəfat etmiş, 85 nəfər ailə həyatı qurmuş, 12 nəfər boşanmışdır; **1878-ci ildə** 105 kişi və 82 qadın anadan olmuş, 18 kişi və 24 qadın vəfat etmiş, 91 nəfər ailə həyatı qurmuş, 14 nəfər boşanmışdır; 1879-cu ilin oktyabr

²⁴ ARDTA. F.290, siy.№1, i.№224, v.201.

²⁵ ARDTA. F.290, siy.№1, i.№224, v.202.

²⁶ Протокол заседания Правления об испытании на звание приходского муллы сел. Мазра-Верхний, Новобаязетского уезда, Эриванской губернии, аттестат о присвоении ему звания муллы, в 1901. ARDTA. F.№291, siy.№2, i.№2997, v.205.

ayına qədər 108 kişi və 91 qadın anadan olmuş, 42 kişi və 35 qadın vəfat etmiş, 111 nəfər ailə həyatı qurmuş, 13 nəfər boşanmışdır.²⁷

Verilən məlumatlar İrəvan quberniyası üzrə Şiə Məclisinin hesabatlarına əsaslanır. Lakin quberniyada Sünni təriqətinə mənsub əhali də yaşamış və onların fəaliyyəti ilə bağlı məlumatlar Sünni Məclisinin arxiv sənədlərində öz əksini tapmışdır. Bu sənədlərdə əsasən sünnilərin məskunlaşdığı Yenibəyazid qəzası, Sürməli qəzası və Aleksandropol qəzası üzrə statistik məlumatlar təqdim olunur.

1900-cü ilin məlumatlarına görə: Yenibəyazid qəzasında sünni əhaliyə məxsus 297 ev və ümumilikdə 3105 nəfər (1555 kişi, 1550 qadın) qeydə alınmışdır. Həmin il ərzində 45 kişi və 34 qadın doğulmuş, 34 kişi və 18 qadın vəfat etmişdir. 25 nikah bağlanmış, 4 boşanma qeydə alınmışdır. Bundan əlavə, 28 nəfərin bölgəyə gəldiyi (gəlmə) qeyd edilmişdir; Aleksandropol qəzasında 145 evdə yaşayan 1425 nəfər (768 kişi, 657 qadın) qeydə alınmışdır. İl ərzində 29 kişi və 25 qadın doğulmuş, 11 kişi və 10 qadın vəfat etmişdir. 11 nikah bağlanmış, 1 boşanma baş vermişdir. 33 nəfər gəlmə kimi qeydə alınmışdır; Sürməli qəzasında isə 207 evdə yaşayan 1619 nəfər (890 kişi, 729 qadın) mövcud olmuşdur. Həmin il 25 kişi və 16 qadın doğulmuş, 8 kişi və 10 qadın vəfat etmişdir. 10 nikah bağlanmış, boşanma halı qeydə alınmamışdır. 23 nəfər gəlmə olaraq qeyd edilmişdir. Ümumilikdə, 1900-cü ildə İrəvan quberniyası üzrə sünni əhaliyə dair göstəricilər belə olmuşdur: 649 evdə yaşayan 6149 nəfər (3213 kişi, 2936 qadın). İl ərzində 100 kişi və 75 qadın doğulmuş, 53 kişi və 38 qadın vəfat etmişdir. 46 nikah bağlanmış, 5 boşanma qeydə alınmışdır. Həmçinin, 84 nəfər bölgəyə gəlmişdir.²⁸

1902-cü ilin məlumatlarına görə: Yenibəyazid qəzasında sünni əhaliyə məxsus 324 ev və ümumilikdə 3243 nəfər (1695 kişi, 154 qadın) qeydə alınmışdır. Həmin il ərzində 58 kişi və 53 qadın doğulmuş, 33 kişi və 22 qadın vəfat etmişdir. 28 nikah bağlanmış, 5 boşanma qeydə alınmışdır. Bundan əlavə, 56 nəfərin bölgəyə gəldiyi (gəlmə) qeyd edilmişdir; Aleksandropol qəzasında 137 evdə yaşayan 1526 nəfər (824 kişi, 702 qadın) qeydə alınmışdır. İl ərzində 48 kişi və 25 qadın doğulmuş, 11 kişi və 17 qadın vəfat etmişdir. 29 nikah bağlanmış, 4 boşanma baş vermişdir. 40 nəfər gəlmə kimi qeydə alınmışdır; **Sürməli qəzasında** isə 207 evdə yaşayan 1626 nəfər (885 kişi, 740 qadın) mövcud olmuşdur. Həmin il 26 kişi və 17 qadın doğulmuş, 18 kişi və 15 qadın vəfat etmişdir. 19 nikah bağlanmış, 3 boşanma halı qeydə alınmışdır. 10 nəfər gəlmə olaraq qeyd edilmişdir. **Ümumilikdə**, 1902-cü ildə İrəvan quberniyası üzrə sünni əhaliyə dair göstəricilər belə olmuşdur: 668 evdə yaşayan 6394 nəfər (3404 kişi, 2990 qadın). İl ərzində 107 kişi və 95 qadın doğulmuş, 62 kişi və 54 qadın vəfat etmişdir. 76 nikah bağlanmış, 12 boşanma qeydə alınmışdır. Həmçinin, 106 nəfər bölgəyə gəlmişdir.²⁹

²⁷ ARDTA. F.291, siy.№2, i. №2997, v.206.

²⁸ Ведомость об общем числе жителей обоого пола из Мусульман Суннитов и равно о бракосочетаншихся, разведенных, родившихся и умерших в 1900 году. ARDTA. F.№291, siy.№1, iş№3041, v.62 arxa, v. 63.

²⁹ ARDTA. F.291, siy.№1, i.№3324, v.67 arx., v.68

Din xadimləri müəllimlik fəaliyyəti ilə də məşğul olur, xalqın maariflənməsində mühüm rol oynayırdılar. İrəvan quberniyasında ən böyük məscidlərin nəzdində mədrəsə və məktəblər fəaliyyət göstərirdi. Məktəblər adətən təhsilin aşağı, mədrəsələr isə yuxarı pilləsi hesab olunurdu. Bu təhsil ocaqlarında dərsləri molla, mirzə və axundlar tədris edirdilər.³⁰

Cənubi Qafqaz Şiə Dini Məclisinin şeyxülislamı olmuş Ə. Hüseynzadə (1873-1884) və H. Tahirzadə (1885-1894) İrəvan quberniyasında olduqları dövrdə dini məktəblər haqqında maraqlı məlumatlar vermişlər. Ə. Hüseynzadə 1879-cu ildə İrəvan quberniyasında olarkən qəzalar üzrə dini məktəblərin, müəllimlərin və şagirdlərin sayını hesabatında belə göstərmişdir: İrəvan qəzasında 12 dini məktəb, 12 müəllim və 345 şagird; Şərur-Dərələyəz qəzasında 15 dini məktəb, 15 müəllim və 215 şagird; Naxçıvan qəzasında 18 dini məktəb, 18 müəllim və 145 şagird; Ordubad pristavlığında 11 dini məktəb, 11 müəllim və 170 şagird; Üçmüəzzin qəzasında isə 10 dini məktəb, 10 müəllim və 92 şagird fəaliyyət göstərmişdir.³¹

H.Tahirzadə hesabatında İrəvan quberniyasında dini təhsil ocaqlarını bir qədər fərqli işıqlandırmışdı. Onun hesabatına görə, bəzi qəzalarda – Yenibəyazid qəzasında, Naxçıvan qəzasının bir sıra kəndlərində, Şərur-Dərələyəz qəzasının bəzi kəndlərində, Sürməli, Üçmüəzzin və Aleksandropol qəzalarında daimi fəaliyyət göstərən məktəblər olmamışdır. Bu ərazilərdə mövcud olan dini məktəblər isə cəmi bir neçə ay fəaliyyət göstərdikdən sonra bağlanmışdır.³²

Şeyx-ül-islamın hesabatında iri şəhər və kəndlərdə daimi fəaliyyət göstərən mədrəsə və məktəblər haqqında da məlumat verilmişdir. Məsələn, Ordubad pristavlığında 1 mədrəsə və 5 dini məktəb, Naxçıvan şəhərində 3 dini məktəb, Şərur-Dərələyəz qəzasının Yenicə kəndində 2 dini məktəb fəaliyyət göstərmişdir. İrəvan şəhərində 4 mədrəsə və 7 dini məktəb, İrəvan qəzasında isə 7 dini məktəb mövcud olmuşdur. Mədrəsələrdə əsasən ərəb dili və şəriət elmləri tədris olunur, məktəblərdə isə Quran, fars dili və Azərbaycan türkcəsi öyrədilirdi.³³

Digər arxiv məlumatına əsasən, 1888-ci ildə İrəvan quberniyasında 5 mədrəsə və 59 dini məktəb mövcud olmuşdur. Həmin təhsil müəssisələrində ümumilikdə 64 müəllim çalışmış, 861 şagird isə təhsil almışdır.³⁴

İrəvan quberniyasının “İcmal” dəftərlərində XIX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən XX əsrin əvvəllərinədək məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən şiə və sünni mədrəsələri, eləcə də həmin təhsil ocaqlarında təhsil alan tələbələrin sayı barədə məlumatlar əks olunmuşdur. Quberniyada mədrəsələrin və tələbələrin sayı illər üzrə aşağıdakı kimi təqdim edilir: 1891-ci ildə 28 mədrəsə, 637 şagird; 1892-ci ildə 27 mədrəsə, 683 şagird; 1893-cü ildə 26 mədrəsə, 676 şagird; 1894-cü ildə 28 mədrəsə, 474 şagird; 1895-ci ildə 588 şagird; 1896-cı ildə 20 mədrəsə, 438 şagird; 1897-ci ildə 21 mədrəsə, 336 kişi, 3 qadın; 1898-ci ildə 30 mədrəsə, 385 oğlan, 2

³⁰ Qarayev, Yenə orada, s.421.

³¹ ARDTA. F.№290, siy.№1, i.№224, v.164 arx, v.165, v.165 arx., 166 arx.

³² GRDTA. F.№13, siy.№15, i.№3482, v.11, v.33, v.43, v.48, v.54, v. 63.

³³ GRDTA. F.№13, siy.№15, i.№3482, v.21, v.33, v.43, v.66, v.67.

³⁴ ARDTA. F.№12, siy.№7, i.№3544, v.507.

qız; 1899-cu ildə 21 mədrəsə, 261 şagird; 1900-cu ildə 32 mədrəsə, 437 şagird (yalnız oğlan); 1901-ci ildə 44 mədrəsə; 1902-ci ildə 34 mədrəsə, 416 şagird; 1903-cü ildə 18 məktəb, 304 şagird; 1907-ci ildə şiə mədrəsəsi 19, şagird 350, sünni mədrəsəsi 9, şagird 138; 1908-ci ildə şiə mədrəsəsi 36, şagird 624, sünni mədrəsəsi 9, şagird 137; 1909-cı ildə şiə mədrəsəsi 33, şagird 503, sünni mədrəsəsi 9, şagird 160.³⁵

1911-ci il arxiv məlumatına əsasən, İrəvan quberniyasında fəaliyyət göstərən sünni dini məktəbləri haqqında maraqlı məlumatlar təqdim olunmuşdur. Həmin məlumatda qeyd edilir: Yenibəyazid qəzasında 4 dini məktəb, 4 müəllim və 65 şagird; Aleksandropol qəzasında 3 dini məktəb, 3 müəllim və 18 şagird; Sürməli qəzasında isə 2 dini məktəb, 2 müəllim və 13 şagird fəaliyyət göstərmişdir. Ümumilikdə İrəvan quberniyasında sünni dini məktəblərin sayı 9, müəllimlərin sayı 9, şagirdlərin sayı isə 96 olmuşdur.³⁶

Nəticə

Beləliklə, XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyası ərazisində fəaliyyət göstərən məscidlər yalnız dini ibadət məkanı deyil, həm də ictimai və maarifləndirici mərkəzlər kimi mühüm rol oynamışdır. Məscid mollaları dini ayinlərin icrası ilə yanaşı, əhəlinin mənəvi tərbiyəsində, maariflənməsində və sosial münasibətlərin tənzimlənməsində fəal iştirak etmişlər. Arxiv materialları göstərir ki, məscid şəbəkəsi və din xadimlərinin fəaliyyəti bölgədə islam ənənələrinin qorunub saxlanılmasına və cəmiyyətin sosial-mədəni həyatının formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Август фон Гаксгаузен. **Закавказский край, СПб, В типографии Главного Штаба Е.И.В по Военно-Учебным Заведениям.** 1857.
2. **Ведомость о числе приходов, мечетей, молла по Суннитскому Учению в Закавказском крае за 1900 год.** Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (ARDTA). F.№291, siy.№1, iş №3041.
3. **Ведомость о числе Суннитских мечетских приходов, состоящих по уездах Эриванской губернии.** ARDTA. F.№291, siy.№2, iş №4357.
4. **Ведомость о числе приходов, мечетей, молла, дымов и населения обоого пола по Суннитскому Учению Закавказской краю за 1890 год.** ARDTA. F.№291, siy.№1, iş №1179.

³⁵ **Обзор Эриванской губернии за 1891-1910 гг,** Эриван. s.132-133, s.75-76, s.70-71, s.70-71, s.76-77, s.70-71, s.67-68, s.62-63, s.62-63, s.62-63, s.32, s.44-45, s.49-50, s.59, s.59-60, s.59-60.

³⁶ **Ведомость о мусульманских Суннитской мектебе и медресе, состоящих по уездам Тифлисской, Елисаветпольской, Бакинской и Эриванской губернии, к 1-ой января 1911 года.** ARDTA. F.№291, siy.№2, iş №4347, v.15 arxa.

5. Ведомость об общем числе жителей обоего пола из Мусульман Суннитов и равно о бракосочетавшихся, разведенных, родившихся и умерших в 1900 году. ARDTA. F.№291, siy.№1, iş 3041.
6. Ведомость о числе приходов, мечетей, молла по Суннитскому Учению Закавказского края. ARDTA. F.№291, siy.№1, iş №3194.
7. Ведомость о числе Суннитских мечетей, духовное лица, о количестве вакуфов, получаемых с них доходов, о числе мусульманских училище, учащихся в них и учащихся Закавказском крае. ARDTA. F.№291, siy.№2, iş 372.
8. Ведомость о мусульманских Суннитской мектебе и медресе, состоящих по уездам Тифлиской, Елисаветпольской, Бакинской и Эриванской губернии, к 1-ой января 1911 года. ARDTA. F.№291, siy.№2, iş №4357.
9. Ведомость о числе приходов, мечетей, молла по Суннитскому Учению Закавказском крае за 1902 года. ARDTA. F.№291, siy.№1, iş №3324.
10. Ведомость о движении дел в Эриванском Губернском Меджлис с 1873 по октябрь 1879 года. ARDTA. F.№290, siy.№1, iş 224.
11. Духовные Правления мусульман Закавказья в Российской империи (XIX- начало XX в.). Составитель, автор предисловия и примечаний А.А.Ганич. Москва, Издательский дом Марджани. 2013.
12. Elçin Qarayev. Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu – XIX yüzilliyin ortalarında. Bakı, Mütərcim. 2016.
13. Elçin Qarayev. Qərbi Azərbaycan XIX yüzilliyin ikinci yarısı-XX yüzilliyin əvvəllərində (İrəvan quberniyasının materialları əsasında). Bakı, "Füyüzad". 2024.
14. Закавказского Шиитского Духовного Правления о высланного аттестатов по Эриванской губернии. ARDTA. F.№290, siy.2, iş №2092.
15. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., часть 2. Москва-Ленинград, Издательство Академии наук СССР. 1937.
16. Обзор Эриванской губернии за 1891-1909. Эриван: 1892-1910.
17. Общая ведомость по губерниям. О числе мечетей, приходов с показаниям в них числа дымов и душ обоего пола, о моллах метрических сведениях и о духовных училищах за 1888 год. ARDTA. F.№12, siy.№7, iş 3544.
18. О возведении лиц духовеня званя, по Эриванский губернии. ARDTA. F.№290, siy.№1, iş №511.
19. О выдаче аттестатов по Эриванской губернии, 1917 г. ARDTA. F.№290, siy.№2, iş №3813.
20. О выдать духовным лицам по Эриванской губернии установленных аттестатов. ARDTA. F.290, siy.№2, iş №2157.
21. Отчет о последствиях произведенной Закавказским Шейх-ул-Исламом в 1888 и 1889 годах ревизии подведомственных Духовному Правлению духовно-мусульманских учреждений и приходов Шиитской

- секты Закавказского края. Gürcüstan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (GRDTA). F.№13, siy.№15, iş №3482.
22. **Отчет по ревизии действий Шийтских Губернских Меджлисов и уездных казиев Закавказским Шейх-ул-Исламом (Шейх-ул-ислам Гусейнзаде).** ARDTA. F.№290, siy.№1, iş 224.
23. **Памятная книжка Эриванской губернии на 1902, Эриван, Типография Р.К.Эдельсон.** 1902.
24. **Полное собрание законов Российской империи, т.XXIV.** СПб, в Типографии II отделения собственной Е.И.В.1850
25. **Полное собрание законов Российской империи, т.47, отдел 1.** СПб, в Типографии II отделения собственной Е.И.В. 1872.
26. **Представлении Эриванского Губернского Меджлиса об испытании и аттестатизации духовных лиц на духовные должности.** ARDTA. F.№290, siy.№1, iş 458.
27. **Протокол заседания Правления об испытании на звание приходского муллы сел. Мазра-Верхний, Новобаязетского уезда, Эриванской губернии, аттестат о присвоении ему звания муллы, в 1901.** ARDTA. F.№291, siy.№2, iş №2997.
28. **Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск 4, Тифлис, Типография Главн. Управл. Главноначальствующаго гражд. Частью на Кавказа.** 1884.
29. Семен Эсадзе. **Историческая записка об управлении Кавказском, т.2.** Тифлис, Типография Гуттенберг. 1907.
30. **Список молетвенных зданий и духовенства шиитского учения в Закавказском крае за 1913 г.** ARDTA. F.№290, siy.№2, iş №3538.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Qarayev Elçin Teymur oğlu - tarix elmləri doktoru, dosent. AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu, Azərbaycan Bakı

Garayev Elchin Teymur oglu – Doctor of Historical Sciences, associate professor. Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov ANAS. Azerbaijan, Baku